

ГЕНЕЗИС ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОСЯГАННЯ НА ЧЕСТЬ ТА ГІДНІСТЬ ОСОБИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Наукові праці МАУП, 2014, вип. 43(4), с. 98–104

Проведене вивчення генезису законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на честь та гідність особи дало змогу, по-перше, більш широко розглянути саму сутність кримінально-правової охорони честі та гідності особи і з'ясувати природу та особливості такої охорони, і, по-друге, дослідити становлення законодавства, яке регулювало відповідальність за вчинення суспільно небезпечних посягань на честь та гідність особи.

У період українського державотворення 1917–1921 рр. законодавчі акти Російської імперії застосовувалися на території України тільки у випадку, якщо вони не суперечили правовим принципам, проголошеним українською владою, а також не були змінені або ж скасовані цією владою [1, 9]. На основі законодавства Російської імперії приймалися відповідні правові акти Української центральної ради, Гетьманату та Директорії.

Так, досліджуючи кримінальне законодавство періоду українського державотворення 1917–1921 рр., Е. М. Кісілюк у своєму монографічному дослідженні наводить приклад прямого використання правових актів Російської імперії. Зокрема, за часів Гетьманату в рапорті начальника Особливого відділу Штабу Гетьмана від 14 серпня 1918 р. йдеться про те, що внаслідок виявлених численних образ особи Гетьмана, пропонується до створення відповідного законодавчого акту застосувати ст. 103 Уголовного уложення 1903 р. [2, 1–3].

З прямого змісту цієї статті випливає, що їй підлягають випадки безпосередньої або заочної образи осіб лише Російського Імператора, Імператриці, Наслідників престолу. Відповідно до цього ст. 103 Уголовного уло-

ження не може бути розповсюджена на випадки образи особи Гетьмана.

Це питання розглядалося в Міністерстві юстиції і міністр визнав за необхідне відання особливих караних норм, які б передбачали відповідальність за образу Гетьмана, і запропонував розробити відповідний законопроект [1, 178–179]. Наслідком правотворчої роботи Міністерства юстиції став законопроект “Про захист життя, недоторканності й честі Особи Гетьмана всієї України” від 27 листопада 1918 р.

Зазначений законопроект містив норми, в яких було передбачено відповідальність за посягання на честь та гідність Гетьмана та санкції до них. Зокрема, “винний в образі Гетьмана Всієї України, вчиненої безпосередньо, підлягав позбавленню всіх прав стану й заслужував на каторжні роботи строком від 6 до 8 років”. Водночас, “винний в образі Гетьмана, або в глумі над його образом, заподіяних хоч позаочно, але з метою викликати зневагу до його особи або в розповсюдженні чи в прилюднім виставленні з тією метою творів чи малюнків для його гідності образливих, засуджувався до позбавлення всіх особливих, особисто й по стану належних прав та переваг, і до відання у виправний аре-

штатський відділ на час від 3,5 до 4 років” [3, 5–6].

Зовсім інакше встановлювалася кримінальна відповідальність за посягання на честь та гідність особи за часів Директорії. У законі Ради Народних міністрів “Про карну відповідальність за образу національної честі та гідності” від 24 січня 1919 р., образа “словом, в письмі чи вчинком громадянина УНР з метою зневажити його національну честь чи гідність” каралася ув’язненням строком від 3 до 8 місяців. Натомість, “винний в публічній чи прилюдній зневазі словом чи вчинком державної чи громадської інституції або якоїсь народності чи окремої особи з метою образити національну честь чи гідність якої-небудь народності УНР, карається тюрмою від 6 місяців до 1 року і 6 місяців. Тій же карі підлягає винний в злочинах, що зазначені в ч. 1 цієї статті, здійснених чином розповсюдження чи прилюдного виставлення творів друку, малюнків або образів” [4]. Як бачимо, наведеним нормативним актом об’єктом злочину законодавець визначив національну честь та гідність.

Важливим етапом розвитку кримінально-правової охорони права на волевиявлення став радянський період історії України. Аналіз нормативних актів, які забезпечували кримінально-правовою охороною честь та гідність інформації відомостей, які не відповідають дійсності і які ганьблять його честь та гідність, заподіюють йому іншу немайнову шкоду.

Спочатку ця норма на практиці не застосовувалася. Пояснювалось це тим, що громадяни не знали про її існування, а також тому, що не хотіли вдаватися до судового захисту і при цьому вимагали собі якоїсь грошової винагороди за те, що їх необґрунтовано зганьбили.

Далі у радянському законодавстві була зроблена спроба у деяких спеціальних нормативних актах встановити покарання за моральні страждання. Так, згідно з Законом СРСР “Про захист честі та гідності Президента СРСР” від 14 травня 1990 р. [5, 29–30] за публічну образу Президента СРСР було передбачено покарання у вигляді штрафу до 3000 рублів, за образу судді або народного

засідателя у зв’язку з їх діяльністю по здійсненню правосуддя Законом СРСР “Про відповідальність за неповагу до суду” від 2 листопада 1989 р. також передбачалось покарання у вигляді штрафу, але в розмірі до 300 рублів [6, 418].

Досить показовим та важливим у контексті дослідження генезису законодавства про кримінальну відповідальність за посягання на честь та гідність особи є також період існування незалежної України. Це пояснюється, по-перше, зміною орієнтирів щодо визначення головних соціальних цінностей, по-друге, збільшенням ступеня відкритості суспільства, свободи слова та незалежності засобів масової інформації, по-третє, істотними змінами у вітчизняному законодавстві цього періоду щодо кримінально-правової охорони честі та гідності особи. Водночас, найважливішим серед таких змін слід визнати декриміналізацію образи та наклепу. Відмова від кримінальної відповідальності за наклеп та образу відбулася разом із прийняттям нового Кримінального кодексу (КК) України 2001 р., хоча і до цього вносились законодавчі пропозиції щодо декриміналізації цих діянь.

Однак, незважаючи на такий підхід вітчизняного законодавця, це не виключило спроб у подальшому повернутися до встановлення кримінальної відповідальності за ці діяння. Йдеться, зокрема, про низку законопроектів щодо встановлення кримінальної відповідальності за наклеп чи образу, що були зареєстровані у Верховній Раді України після прийняття КК України 2001 р.

У цьому контексті доцільним вбачається системне дослідження всіх законопроектів, що були зареєстровані у Верховній Раді України, після прийняття КК України 2001 р. і стосувалися встановлення кримінальної відповідальності за наклеп чи образу. Такий підхід, на нашу думку, дасть змогу продемонструвати роль та сутність цих законопроектів і кризь їх призму підтвердити недоцільність встановлення кримінальної відповідальності за такі діяння.

Так, у період з 2001 до 2012 рр. у Верховній Раді України було зареєстровано вісім законопроектів щодо встановлення кримі-

нальної відповідальності за наклеп чи образи [7]. Один із них був зареєстрований ще до прийняття КК України (проект закону України “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за образу або дискредитацію Президента України, Верховної Ради України, народних депутатів України та судових органів” від 12 січня 2001 р. № 6335) [8]. Однак важливо та найбільш характерно, що жоден із цих законопроектів так і не був прийнятий. Загалом сім із восьми законопроектів стосувалися встановлення кримінальної відповідальності тільки за наклеп, тоді як одним пропонувалося встановлення кримінальної відповідальності за образу та дискредитацію Президента України, Верховної Ради України, народних депутатів України та судових органів.

Характеризуючи ці законопроекти, можемо зазначити, що вони позбавлені певної системності. Так, одні містять пропозицію встановити кримінальну відповідальність за наклеп, учинений щодо будь-якої особи, інші — тільки за наклеп щодо окремих категорій осіб (Президент України, народний депутат України, член Кабінету Міністрів України тощо). При цьому авторами таких законопроектів, як правило, виступали одні з найбільш одіозних народних депутатів України, а законопроекти про встановлення кримінальної відповідальності за наклеп здебільшого вносилися після появи неоднозначних публікацій у засобах масової інформації щодо самих цих депутатів, їх бізнесу, інтересів чи найближчого оточення. Отже, можемо припустити, що пропозиції щодо встановлення кримінальної відповідальності за наклеп чи образи були не стільки спробами системного забезпечення кримінально-правової охорони честі та гідності особи, скільки намаганнями конкретних народних депутатів України спростувати неоднозначні відомості, опубліковані в засобах масової інформації щодо них чи їх близького оточення та не допустити подібні випадки в майбутньому під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності авторів таких матеріалів.

До такого висновку ми дійшли, по-перше, із самого змісту законопроектів, що, на наш погляд, тільки фрагментарно пропонували вирішити питання кримінально-правової охорони честі та гідності особи, встановивши кримінальну відповідальність тільки за наклеп. При цьому і сам підхід щодо встановлення такої відповідальності, і коло осіб, за посягання на честь та гідність яких пропонувалося встановити кримінальну відповідальність, були досить різними.

Так, із восьми законопроектів, якими пропонувалося встановити кримінальну відповідальність за наклеп чи образи, два стосувалися відповідальності саме за наклеп чи образи державного діяча [9; 10].

Зокрема, як вже зазначалося вище, проектом закону України “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за образу або дискредитацію Президента України, Верховної Ради України, народних депутатів України та судових органів” від 12 січня 2001 р. № 6335, який був внесений народним депутатом України М. Ю. Броцьким, пропонувалося встановити кримінальну відповідальність за публічну образу або дискредитацію Президента України, Верховної Ради України, народних депутатів України, судових органів, яка вчинена посадовими особами органів державної влади або державних засобів масової інформації [10]. Ураховуючи це, поняття “публічної образи” не визначалося, а сам склад злочину конструювався як формальний. Тобто публічну образу пропонувалося вважати закінченою з моменту вчинення протиправних діянь, хоча сам зміст таких діянь (зміст поняття “публічна образа”) не визначався. Отже, під ознаки цього складу злочину могли підпадати будь-які випадки публічної образи, вчинені посадовими особами органів державної влади або державних засобів масової інформації, навіть ті, які не заподіяли ні моральної ні матеріальної шкоди потерпілому (державному діячу).

Водночас, пропозиція встановити відповідальність тільки за образу окремих категорій державних діячів видається дещо однобічною

та обмеженою. Більше того, суб'єктом злочину пропонувалося визнавати тільки спеціального суб'єкта — посадову особу органів державної влади або державних засобів масової інформації. У цьому зв'язку мала місце конкретна спрямованість кримінального переслідування саме щодо цих категорій осіб.

Таким чином, пропозицію встановлення кримінальної відповідальності за публічну образу державного діяча, яка відображалася у вищезазначеному проекті закону України, досить важко назвати системною, доцільною та такою, що спрямована на реальне забезпечення кримінально-правової охорони честі та гідності особи.

Водночас проектом закону України “Про внесення доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за наклеп на адресу державного діяча)” № 8723 від 17 січня 2006 р., який вносився народним депутатом України Л. М. Черновецьким, пропонувалося встановити кримінальну відповідальність за наклеп на адресу Президента України, Голови Верховної Ради України, народного депутата України, Прем'єр-міністра України, члена Кабінету Міністрів України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або його представника, Голови Рахункової палати або члена Рахункової палати, Голови або члена Центральної виборчої комісії, Голови Національного банку України, члена Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України [9]. Під наклепом пропонувалося розуміти поширення свідомо неправдивих вигадок, що ганьблять державного діяча, друкованим або іншим способом, у тому числі й анонімно.

Таке визначення наклепу не те що викликає певні заперечення, а взагалі є абсурдним та алогічним. Пояснюється це тим, що, поперше, вигадка вже є неправдивою інформацією (повністю або частково неправдивою), а поширення вигадки автоматично є свідомим поширенням неправдивої інформації.

По-друге, наклеп, за наведеним визначенням, зводиться тільки до поширення вигадок, тобто інформації, яку хтось навмисне вигадав і яка жодним чином не збігається із правдою, тоді, як поширення неповної, перекрученої чи дещо видозміненої інформації не може вважатися вигадкою, а отже не може підпадати під ознаки пропонованого складу злочину. По-третє, досить дивною є пропозиція встановити кримінальну відповідальність за анонімно поширення вигадок, оскільки в такому випадку незрозумілим залишається, хто ж повинен нести відповідальність за такі дії (анонім, який є автором вигадки, чи анонім, який поширював таку вигадку) і як з'ясувати, хто є цією особою.

Більше того, встановлення кримінальної відповідальності за наклеп на адресу державного діяча певною мірою суперечить принципу рівності перед законом, оскільки в такому випадку матиме місце принципово різна правова оцінка фактично тотожних діянь. Так, з одного боку, за наклеп на адресу державного діяча пропонувалося встановити кримінальну відповідальність, а з другого — наклеп на адресу будь-якої іншої особи міг потягнути за собою тільки цивільно-правову відповідальність. Крім того, перелік державних діячів, за наклеп на адресу яких пропонувалося встановити кримінальну відповідальність, також є дещо однобічним, позаяк не включає представників судової гілки влади.

Що ж стосується покарання за такий злочин, то, на наш погляд, авторами законопроекту було визначено занадто суворе покарання для такого виду діянь: позбавленням волі на строк до трьох років. Тобто цей злочин пропонувалося віднести до злочинів середньої тяжкості, а саме покарання було безальтернативним, що навряд чи можна визнати прийнятним у цьому випадку.

Досить знаковим є і час внесення цього законопроекту, а саме 17 січня 2006 р. — за три місяці до виборів народних депутатів України, депутатів сільських, селищних, міських, районних та обласних рад, сільських, селищних та міських голів, на яких автора законопроекту було обрано головою міської ради м. Києва.

На відміну від цього, інші шість проектів законів України стосувалися встановлення кримінальної відповідальності за наклеп на адресу будь-якої особи (не тільки державного діяча) [11, 278]. Безумовно, це є позитивною ознакою, порівняно із двома проаналізованими вище законопроектами, однак це не свідчить про наявність у них системних пропозицій щодо кримінально-правової охорони честі та гідності особи. На наш погляд, вони є досить схожими між собою та, певною мірою, повторюють один одного. Зокрема, подібним є визначення самого поняття “наклеп”. При цьому подібним воно є не тільки в цих проектах законів України, а й у проекті закону України “Про внесення доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за наклеп на адресу державного діяча)” № 8723 від 17 січня 2006 р. [9].

Так, у проекті закону України “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за наклеп” № 6398 від 17 травня 2010 р., проекті закону України “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо наклепу)” № 2086 від 22 лютого 2008 р. та проекті закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за наклеп” № 2051 від 6 вересня 2006 р. під наклепом також пропонується розуміти “поширення завідомо неправдивих вигадок, що ганьблять іншу особу” [11, 178]. Логічна недосконалість цього визначення вже описувалася нами вище, тому очевидно, що використання такого формулювання під час визначення кримінальної відповідальності за наклеп не може бути прийнятним.

Більше того, в проекті закону України “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо наклепу)” від 22 лютого 2008 р. № 2086, який вносився народним депутатом А. В. Яценком, пропонується передбачити відповідальність тільки за наклеп, вчинений

службовими особами, які займають відповідальне чи особливо відповідальне становище. Такий підхід, на наш погляд, також носить фрагментарний характер і стосується криміналізації діянь лише окремої категорії осіб (службових осіб, які займають відповідальне чи особливо відповідальне становище), що навряд чи може бути визнано системним підходом до кримінально-правової охорони честі та гідності особи. Водночас причини та підстави визначення і віднесення до кола суб’єктів цього злочину саме перерахованих осіб взагалі лишається загадкою. Чому ж у такому випадку кримінально-правову репресію не пропонується поширити і на службових осіб, які не займають відповідального чи особливо відповідального становища?

Натомість, формулюючи ч. 2 статті про кримінальну відповідальність за наклеп, автори законопроектів йдуть ще далі, пропонуючи встановити кримінальну відповідальність за “наклеп у друкованому або іншим способом розмноженому творі, в анонімному листі, а так само вчинений особою раніше судимою за наклеп” [12]. Одразу виникає декілька питань: 1) як встановити особу, яка поширила завідомо неправдиву вигадку, що ганьбить особу в анонімному листі; 2) чи підлягає відповідальності особа, яка поширила неправдиву вигадку не в анонімному листі; 3) чи належать до “іншим способом розмножених творів” карикатури, шаржі, опубліковані анекдоти тощо?

Поряд із цим, частину третю статті про кримінальну відповідальність за наклеп автори законопроектів пропонують викласти у такій редакції: “Наклеп, поєднаний з обвинуваченням у вчиненні злочину проти основ національної безпеки України або іншого тяжкого чи особливо тяжкого злочину” [11, 178]; “Наклеп, поєднаний з обвинуваченням у вчиненні державного або іншого тяжкого злочину” [12]; “Наклеп, поєднаний з обвинуваченням особи у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину”. Однак очевидно, що закріплення такої норми в КК України призведе до невиправданої конкуренції із ст. 383 КК України.

Водночас спільним недоліком усіх значених законопроектів є пропозиція встановлення кримінальної відповідальності за наклеп незалежно від змісту інформації, що була поширена, а також незалежно від реальної моральної чи матеріальної шкоди, яка заподіяна розповсюдженням неправдивої інформації. За таких умов, кримінальна відповідальність за наклеп жодним чином не пов'язується із реальною суспільною небезпекою такого діяння і, по суті, спрямована не стільки на кримінально-правову охорону честі та гідності особи, скільки на надмірну криміналізацію діянь, пов'язаних із розповсюдженням інформації про особу, особливо про державного діяча.

Таким чином, можемо стверджувати, що всі вісім законопроектів, які були внесені до Верховної Ради України за період з 2001 по 2012 рр. і стосувалися встановлення кримінальної відповідальності за наклеп чи образу, позбавлені системності, містять низку концептуальних недоліків, відображають суперечливі положення і стосуються криміналізації лише окремої частини посягань на честь та гідність особи, при тому, що визначення кола таких посягань не пов'язується ні зі змістом неправдивої інформації, яка була поширена, ні з розміром реальної матеріальної чи моральної шкоди, що настала внаслідок цього. Підтвердженням цього є також висновки Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на кожен із цих законопроектів. Так, у висновках до всіх восьми законопроектів Головне науково-експертне управління пропонує Верховній Раді України відхилити відповідний законопроект [13; 14].

Із цього випливає, що новітній етап історичного розвитку вітчизняного законодавства про кримінально-правову охорону честі та гідності особи (2001–2013 рр.) характеризується, по-перше, декриміналізацією образи та наклепу, а по-друге, внесенням до Верховної Ради України низки проектів законів України про встановлення кримінальної відповідальності за наклеп чи образу. Утім, доведено, що такі проекти були позбавлені цілісності та системності, містили концеп-

туальні недоліки і відображали суперечливі положення, а сама криміналізація образи та наклепу на нинішньому етапі розвитку суспільства носить дискусійний характер.

Література

1. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921): Монографія / Е. М. Кісілюк. — К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2011. — 232 с.
2. ЦДАВОВУ України. — Ф. 2207. — Оп. 1. — Спр. 1609. — Арк. 1–3.
3. ЦДАВОВУ України. — Ф. 2207. — Оп. 1. — Спр. 1622. — Арк. 10–11.
4. Вісник державних законів усіх земель УНР [Ч. 68]. — К.; Кам'янець-Подільський. — № 5. — 8 лют. — 1919 р.
5. Нові закони УРСР / За ред. С. П. Котельникова. — М.: Юрид. л-ра, 1990. — № 2. — 222 с.
6. Відомості Верховної Ради УРСР. — 1989. — № 22. — С. 398–418.
7. Проект закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за наклеп" від 6 вересня 2006 р. № 2051. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=27871
8. Проект закону України "Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за образу або дискредитацію Президента України, Верховної Ради України, народних депутатів України та судових органів" від 12 січня 2001 р. № 6335. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=9604
9. Проект закону України "Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за образу або дискредитацію Президента України, Верховної Ради України, народних депутатів України та судових органів" від 12 січня 2001 р. № 6335. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=9604
10. Проект закону України "Про внесення доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за наклеп на адресу державного діяча)" від 17 січня 2006 р. № 8723.
11. Постышев С. В. Учебник уголовного права. Общая часть / С. В. Постышев. — М., 1923. — 278 с.

12. Проект закону України “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо наклепу)” від 22 лютого 2008 р. № 2086.

13. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект закону України “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за наклеп” від 17 травня 2010 р. № 6398. — [Електронний ресурс]. — Ре-

жим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=37705

14. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект закону України “Про внесення доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за наклеп на адресу державного діяча)” від 17 січня 2006 р. № 8723. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=26688

При правовому дослідженні необхідності кримінально-правової відповідальності за посягання на честь та гідність особи встановлено, що до Верховної Ради України протягом останніх років було направлено вісім законопроектів щодо криміналізації цих діянь. Разом з тим, такі проекти були позбавлені цілісності та системності, а сама криміналізація наклепу та образи на нинішньому етапі розвитку суспільства носить дискусійний характер.

При правовом исследовании необходимости уголовно-правовой ответственности за посягательство на честь и достоинство личности установлено, что в Верховную Раду Украины на протяжении последних лет было направлено восемь законопроектов по криминализации этих действий. Вместе с тем, эти проекты были лишены целостности и системности, а сама криминализация оскорбления и клеветы на современном этапе развития общества носит дискуссионный характер.

At the legal examination of the necessity of criminal culpability on honor and dignity of the person it is established that to Verkhovna Rada of Ukraine 8 projects of the laws as for the criminalization of those facts during some previous years were sent. However those projects were not good elaborated, and the criminalization of insult and slander at the modern stage of the development of the society is discussible.

Надійшла 30 вересня 2014 р.